

الحمد لله رب العالمين

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ
گروه تاریخ ایران دوره اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

بررسی عوامل رشد و پیشرفت مراکز علمی در زمان آل بویه

استاد راهنما:
دکتر پروین ترکمنی آذر

استاد مشاور:
دکتر ذکراالله محمدی

پژوهشگر:
آمنه نجفزاده

مهرماه ۱۳۹۶

تشکر و سپاس بی‌نهایت از استاد دانشمند و فرزانه سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی‌آذر و استاد فرهیفته و دانشمند جناب آقای دکتر ذکراالله مممدی که با کرامتی چون فورشید سرزمین دل را روشنی بخشیدند و گلشن‌سرای علم و دانش را با راهنمایی‌های کارساز و سازنده بارور ساختند و با دقت نظر و رهنمودهای ارزنده در به ثمر رسیدن این پژوهش، اینجانب را یاری فرمودند.

همچنین تشکر و قدردانی از اساتید روشن‌اندیش پژوهشگاه جناب آقای دکتر ملایی توانی و جناب آقای دکتر احمدازاده که با راهنمایی‌های خود در به سرانجام رسیدن این پایان‌نامه اینجانب را یاری نمودند.

مامصل آموخته‌هایم را تقدیم می‌کنم:

به روح پاک پدرم که در ابتدای نگارش این پایان‌نامه آسمانی شد، رومش شاد

به مادرم به پاس دعاها و محبت‌های بی‌کرانش

به خواهرم به خاطر دلگرمی‌ها و زحماتش برای ویرایش این پایان‌نامه

و همچنین به بزرگان علم و دانش و جوانمردانی که جان خود را در مفض و اعتلای

این مرز و بوم فدا نمودند

و تقدیم به تمام کسانی که نیک می‌اندیشند و عقل و منطق را پیشه خود

می‌نمایند و جز رضای الهی و پیشرفت و سعادت جامعه هدفی ندارند

چکیده

آل بویه دوره بارزی را از نظر علمی در تاریخ ایران رقم زدند. پادشاهان این دولت، خود دانش‌دوست و دانش‌پرور بودند و کارگزاران خود را از میان افراد فرهیخته و دانشمند انتخاب می‌کردند. در زمان آنها شور و نشاط بی‌سابقه‌ای در مراکز علمی به وجود آمد و باعث افزایش تعداد کانون‌های علمی و ارتقاء کیفیت عملکرد آنها گردید. شهرت و آوازه مراکز علمی این عصر و پراکندگی جغرافیایی آن در شهرها و ولایات مختلف قلمرو آل بویه، این نواحی را به محل تردد و رفت‌وآمد دانش‌پژوهان تبدیل نمود و موقعیت ارزشمندی را برای این دولت از نظر علمی در منطقه پدید آورد. حمایت حکام بویه از علما و دانشمندان و انتخاب کارگزاران امور از میان آنها، موجب گسترش مجالس بحث و گفتگوهای علمی و مناظرات گردید. انعطاف حاکم بر این عصر باعث شد که شیعیان همراه با دیگر گروه‌های دینی و مذهبی در کنار پرداختن به فعالیت‌های علمی و استحکام بنیادهای اعتقادی خود به همکاری با حکومت و پذیرش مسئولیت‌هایی در آن اقدام نمایند. به نظر می‌رسد آنچه که در این عصر محقق گردید و امتیاز این روزگار محسوب می‌شود مشخص شدن جایگاه علوم گوناگون از جمله دانش‌های حوزه علوم انسانی و اهمیت تعاملات میان شاخه‌های مختلف علوم بود و دلالت بر این امر داشت که دانش‌های گوناگون علیرغم استقلال، برای بقای خود نیازمند یکدیگر می‌باشند. این عوامل در مجموع، افکار و اندیشه‌های دانشمندان این عصر را عمق و غنای خاصی بخشید و روشنگری‌هایی را در سطح جامعه فراهم ساخت. در این پژوهش با جستجو در منابع کتابخانه‌ای سعی بر آن بود که ضمن تمرکز بر نکاتی که کمتر مورد توجه قرار گرفته، بخش‌هایی از عملکرد فرهنگی آل بویه که با موفقیت همراه بود با نظریات جدید و برنامه‌های فرهنگی عصر حاضر تطبیق داده شود و رابطه علی و معلولی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر رونق علمی این عصر بررسی و تحلیل گردد؛ در این راستا، پژوهش حاضر به بررسی دلایل رشد و پیشرفت مراکز علمی و فرهنگی در روزگار آل بویه می‌پردازد و از زوایای گوناگون، نقش حکمرانان و کارگزاران فرهنگی این عصر اعم از وزرا و علما را در این بالندگی و شکوفایی به تصویر می‌کشد؛ همچنین احیاء و رشد ادبیات تشیع و نتایج حاصل از آن در حوزه علم و فرهنگ در دوران آل بویه مورد توجه این پژوهش می‌باشد. در نهایت، رشد و شکوفایی علمی به‌ویژه در حیطه علوم انسانی در این عصر و عوامل تأثیرگذار بر آن بررسی می‌گردد. دستاورد پژوهش حاکی از آن است که آل بویه با هدف احیای هویت و افتخارات ایرانی و حفظ استقلال خویش از خلافت، به اتخاذ سیاست‌های فرهنگی و برخورد منعطف روی آوردند و از طریق اشاعه علم و فرهنگ و جذب نخبگان، گرایش به تشیع و تقویت آن و برقراری توازن مذهبی در سطح اجتماع به این اهداف جامه عمل پوشانیدند. آزادی بیان، قلم و مناظرات در این عصر، حاکمیت جریان‌های عقل‌گرا بر جامعه و نیز طبقه‌بندی علوم، زمینه‌ای مناسب را در جهت رشد انواع دانش‌ها به‌ویژه علوم انسانی و انواع نوآوری‌ها و خلاقیت‌های علمی فراهم آورد.

واژگان کلیدی: آل بویه، مراکز علمی، آموزش، شیعه، علوم انسانی.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
-------	---

فصل اول: کلیات طرح تحقیق

مسئله پژوهش	۵
قلمرو پژوهش	۵
اهمیت و ضرورت پژوهش	۶
اهداف پژوهش	۶
کاربردهای پژوهش	۶
سؤالات پژوهش	۶
فرضیه‌های پژوهش	۷
تعریف مفاهیم	۷
روش پژوهش	۷
معرفی و نقد منابع	۸
الف) منابع و متون اصلی	۸
۱. منابع تاریخی	۸
۲. منابع جغرافیایی	۱۳
۳. کتاب‌های علمی، ادبی و دایرةالمعارفی	۱۴
۴. معجم‌ها و زندگینامه‌ها	۱۴
ب) تحقیقات	۱۵
۱. کتاب‌های فارسی	۱۵
۲. مقالات	۱۸
۳. پایان‌نامه‌ها	۲۰

فصل دوم: پیشینه موضوع پژوهش

آموزش در ایران باستان	۲۷
تعلیم و تربیت در زمان مادها و هخامنشیان	۲۹
حمله اسکندر به ایران	۳۱
تعلیم و تربیت در زمان اشکانیان	۳۲
تعلیم و تربیت در عصر ساسانی	۳۲
آموزگاران ایران باستان و وظایف آنها	۳۹
مراکز علمی مستقر در مرز ایران و روم	۴۰

۴۱	مراکز علمی گروه‌های مسیحی و یهودی در ایران باستان
۴۲	اداره مراکز علمی در ایران باستان
۴۵	اوضاع فرهنگی و علمی در ایران (قرون اولیه اسلامی)
۴۷	بهره‌گیری مسلمانان از دانش و مراکز علمی ایرانیان
۴۹	بیت‌الحکمه، امتداد مراکز علمی ایران باستان
۵۰	علم‌دوستی خلفای عباسی
۵۲	ایرانیان، پیش‌تاز در علم و فرهنگ در زمان عباسیان
۵۳	برمکیان و نقش آنها در گسترش علم
۵۵	علم و دانش در زمان طاهریان
۵۸	ویژگی‌های علمی علویان طبرستان
۶۰	علم و دانش در زمان صفاریان
۶۰	وضعیت علمی در قلمرو سامانیان
۶۵	شهر فرهنگی نیشابور
۶۹	اوضاع علمی در زمان آل زیار
۷۱	علم و دانش در زمان غزنویان
۷۵	مقایسه عملکرد فرهنگی سامانیان و غزنویان
۷۶	سفرهای علمی در قرن سوم و چهارم هجری
۷۸	محافل علمی در بغداد همزمان با ورود آل بویه
۸۱	وضعیت و عملکرد شیعیان پیش از به قدرت رسیدن آل بویه

فصل سوم: یافته‌های پژوهش (داده‌ها و اطلاعات)

۸۷	آل بویه
۸۹	دولت آل بویه، سیاست آشتی و مدارا، آزادی بیان و قلم
۹۲	آل بویه و برقراری توازن مذهبی
۹۴	نقش پادشاهان
۹۴	۱. تشکیل جلسات بحث و مناظره
۹۵	۲. شایسته‌سالاری
۹۵	۳. مجهز بودن پادشاهان به علم و دانش
۹۶	۴. همکاری دانشمندان با پادشاهان
۹۶	۵. رویکرد ایرانی پادشاهان آل بویه
۹۷	۶. شیعه‌گری پادشاهان آل بویه
۹۸	وزیران آل بویه به‌عنوان کارگزاران فرهنگی

تشیع و مرزهای نامحدود علمی.....	۱۰۵
تشیع از حیرت تا شوکت.....	۱۰۶
آموزش و مراکز علمی و فرهنگی در دوره آل بویه.....	۱۱۳
الف)آموزش مقدماتی(مکتبخانه‌ای).....	۱۱۴
ب)آموزش عالی.....	۱۱۵
دانشجویان.....	۱۱۶
آموزش زنان.....	۱۱۶
اهمیت کلاس‌های درس مدرسان معتبر و مشهور.....	۱۱۶
اهمیت کتابخانه‌ها و دارالعلم‌ها در قرن چهارم.....	۱۱۷
پراکندگی جغرافیایی مراکز علمی.....	۱۲۳
عوامل تأثیرگذار در فرهنگی شدن یک محله.....	۱۲۵
ولایات و شهرهای فرهنگی.....	۱۲۶
۱. فارس.....	۱۲۶
۲. ری.....	۱۲۷
۳. اصفهان.....	۱۲۸
۴. همدان.....	۱۳۰
۵. کرمان.....	۱۳۱
۶. بغداد.....	۱۳۲
انواع مراکز علمی و فرهنگی.....	۱۳۵
الف) مراکز فرهنگی-آموزشی.....	۱۳۵
۱. دارالعلم‌ها.....	۱۳۵
۲. مساجد.....	۱۳۹
۳. مکتبخانه‌ها.....	۱۴۰
۴. مدارس.....	۱۴۱
ب) مراکز آموزشی-پژوهشی.....	۱۴۵
۱. کتابخانه‌ها.....	۱۴۵
۲. رصدخانه‌ها.....	۱۵۰
ج) مراکز آموزشی-خدماتی.....	۱۵۴
۱. بیمارستان‌ها.....	۱۵۴
۲. خانقاه‌ها و رباط‌ها.....	۱۵۸
تعاملات فرهنگی میان مراکز علمی و دانشمندان.....	۱۶۳
مراکز مربوط به مناظرات.....	۱۶۶
نحوه اداره مراکز علمی از نظر مالی.....	۱۶۹
رابطه اقشار مختلف جامعه با مراکز علمی.....	۱۷۳
رقابت با سایر دولت‌ها در جذب نخبگان و ایجاد مراکز علمی.....	۱۷۵

جریان‌های فکری مشوق عقل‌گرایی (واقع‌گرایی).....	۱۸۱
۱. اخوان‌الصفاء.....	۱۸۱
۲. تصوف.....	۱۸۲
۳. معتزله.....	۱۸۲
۴. اسماعیلیه.....	۱۸۴
دگرگونی در تقسیم‌بندی علوم، تثبیت جایگاه دانش‌های عقلی.....	۱۸۵
عرصه شکوفایی علوم انسانی.....	۱۸۸
بالندگی زبان فارسی در زمان آل بویه.....	۱۹۱
نوآوری‌های علمی در دوره آل بویه.....	۱۹۳
۱. پزشکی.....	۱۹۳
۲. علوم ریاضی و نجوم.....	۱۹۳
۳. سیاحی و جهانگردی.....	۱۹۴
۴. پژوهش‌های میدانی و فراگیری دانش از سرچشمه‌های اصلی آن.....	۱۹۴
۵. افزایش تألیفات و تنوع موضوعات.....	۱۹۵

فصل چهارم: بحث، تفسیر و استنتاج

بحث و نتیجه‌گیری.....	۲۰۱
منابع و مآخذ.....	۲۰۵
چکیده به انگلیسی.....	۲۲۱

مقدمه

به نام آنکه از تألیف و ترکیب معمای جهان را داد ترتیب

حوادث و رویدادهای تاریخی در خلأ صورت نمی‌پذیرند و هر رخدادی نیازمند زمینه‌ها و بسترهایی است که دست به دست هم داده و شرایط را برای آن فراهم می‌آورند. ظهور آل بویه و حضور در مرکز خلافت عباسی معلول شرایطی بود که زمینه‌های آن از مدت‌ها قبل مهیا شده بود. بی‌گمان اعتبار و اهمیت این دولت به دلیل تحولات علمی و فرهنگی قابل توجهی است که در زمان حکومت آنان انجام گردید. در این عصر از خودسری‌ها و خودکامگی‌های فرمانروایان خبری نیست و هر چه هست دستاوردها و برگ‌های زرین و دلپسندی است که بررسی آنها شور و شوقی را برای پژوهشگران به ارمغان می‌آورد.

تشکیل دولت آل بویه در عراق و بخش‌های غربی ایران، تحولات تازه‌ای را در عرصه‌های گوناگون بخصوص در حیطه فرهنگی پدید آورد. این تحولات در سراسر قلمرو آل بویه کاملاً نمایان است. اگر تا قرن چهارم مرکز تجمع علما و دانشمندان شهر بغداد بود، در زمان آل بویه مراکز علمی دیگری نیز انتظار دانش‌پژوهان را می‌کشید و آماده پذیرایی از اساتید، دانشمندان و علاقمندان به علم و معرفت بود. لیاقت و کاردانی پادشاهان و دولتمردان آل بویه شرایط مناسبی را برای رشد و شکوفایی قابلیت‌ها و اندیشه‌های مختلف فراهم نمود و جریان علمی مترقیانه‌ای که تا آن زمان بی‌نظیر بود به راه افتاد. کیفیت فعالیت‌هایی که دانشمندان و علما عرضه می‌نمودند ارتقاء یافت و خلاقیت‌ها و نوآوری‌هایی در عرصه‌های گوناگون علمی و پژوهشی به وجود آمد. ارزشمندی و اثربخشی سیاست‌ها و برنامه‌های هوشمندانه این دولت باعث رقم خوردن دوره‌ای از تاریخ کشورمان گردید که عصری درخشان در فرهنگ ایران بود.

هدف این پژوهش به تصویر کشیدن گوشه‌ای از سیمای فرهنگی قلمرو آل بویه در ایران و عراق است. با توجه به مشکلات موجود در پژوهش‌های این دوره از تاریخ ایران از جمله کمبود منابع و تکراری بودن محتوای آنها، این پژوهش درصدد آن است که به حوزه‌هایی وارد شود و بر نکاتی تمرکز نماید که در تحقیقات انجام شده تاکنون، کمتر به آنها پرداخته شده است. در همین راستا پایه‌پای بهره‌گیری از منابع تاریخی، از منابع ادبی، تاریخ‌های محلی، منابع جغرافیایی و ... نیز استفاده گردیده است. پژوهش حاضر دارای چهار فصل می‌باشد. فصل اول به کلیات پژوهش اختصاص دارد. فصل دوم دربرگیرنده پیشینه موضوع می‌باشد. از آنجا که تاریخ علم، امری به هم پیوسته و مرتبط با ملل گوناگون است، بررسی رشد و پیشرفت علوم مستلزم آگاهی از تجارب و دانش‌های پیشینیان بخصوص جهان باستان می‌باشد. در این فصل، آموزش در ایران باستان و مراکز علمی در دوران مادها، هخامنشیان، سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان، علم‌گستری پادشاهان و نحوه اداره این مراکز بررسی می‌گردد؛ در ادامه، وضعیت فرهنگی و علمی ایران در قرون نخستین اسلامی و نحوه بهره‌گیری مسلمانان از دستاوردهای علمی ایرانیان مورد بحث قرار می‌گیرد. اوضاع علمی و آموزشی در زمان دولت‌های ایرانی طاهریان، علویان طبرستان، صفاریان، سامانیان، آل زیار و غزنویان و همچنین در دوران خلافت عباسی و وضعیت شیعیان تا پیش از به قدرت رسیدن آل بویه بررسی می‌گردد. فصل سوم به اوضاع فرهنگی زمان آل بویه و یافته‌های این پژوهش اختصاص دارد. این فصل سیاست‌های فرهنگی پادشاهان و وزرا در رشد و گسترش مراکز علمی و جذب نخبگان، همچنین عملکرد علمی و فرهنگی شیعیان و همکاری آنان با حکومت را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ در ادامه به معرفی انواع مراکز علمی و کارکردهای آنها، تعاملات فرهنگی و رقابت‌های علمی با سایر دولت‌ها می‌پردازد؛ بخش پایانی این فصل نیز جریان‌های عقل‌گرا، شکوفایی علوم انسانی و نوآوری‌های علمی را بررسی می‌نماید. فصل پایانی پژوهش به تحلیل و نتیجه‌گیری اختصاص دارد.

فصل اول

کلیات طرح تحقیق

مسئله پژوهش

قرن سوم و چهارم هجری جزء قرون پرتکاپو در تاریخ ایران است. در این دوره حکومت‌های محلی در گوشه و کنار ایران درصدد کسب استقلال بودند. از میان این دولت‌ها، آل بویه موفق شدند ضمن سست نمودن پایه‌های اقتدار خلافت عباسی در قسمت‌های مرکزی و جنوب غربی ایران، بر بغداد نیز مسلط شوند. آل بویه در شرایطی به قدرت رسیدند که یک جریان علمی قدرتمند و بی‌نظیر جهان اسلام را فراگرفته بود. آل بویه به عنوان یک دولت ایرانی و شیعه ضمن همراه شدن با گفتمان علمی این عصر، با خدمات و دستاوردهای علمی جدید، شکوفندگی و پویایی این فضای علمی را رونق بخشیدند. عنایت و توجه دولت بویه به علم و دانش و تأسیس مراکز و مؤسسات آموزشی، پژوهشی و خدماتی مانند بیمارستان عضدی در شیراز، مدرسه علایی در اصفهان، مدرسه فزاری در شیراز و نیز مدرسه شمس‌الاسلام بابویه (حسکا) در ری و همچنین فعالیت کتابخانه‌هایی مانند کتابخانه ابن‌عمید و صاحبی و دارالعلم‌های معروفی مانند دارالعلم شاپور در محله کرخ بغداد، قلمرو آل بویه را به تدریج به مناطق فرهنگی تبدیل نمود که محل رفت‌وآمد فرهیختگان علمی بود. در این دوره، دغدغه علمی و علاقمندی به دانش در میان گروه‌های مختلف مردم افزایش یافت و اماکنی مانند کتاب‌فروشی‌ها، باغ‌ها، طاق‌ها و دکان‌ها در کنار مراکز علمی رسمی مانند مدارس، دربار امیران و محافل وزیران و ... به جلسات بحث و گفتگوهای علمی و مجلس مناظرات تبدیل گردید و یک جریان فراگیر و قدرتمند علمی شکل گرفت و به زودی قشرهای مختلف مردم تحت تأثیر این فضای علمی قرار گرفتند و به تقویت آن همت گماشتند و تاریخ علمی پرافتخاری را رقم زدند.

از آنجا که شرایط مذکور، در نتیجه تلاش‌های علمی و فرهنگی پیشینیان و همچنین در اثر مهیا شدن زمینه‌های آن شکل گرفت، لازم است بررسی گردد که چرا این تحول به وجود آمده و چه عواملی بر این رشد و شکوفایی تأثیرگذار بوده‌اند؟

قلمرو پژوهش

الف) قلمرو مکانی:

۱. آل بویه فارس که توسط علی عمادالدوله پایه‌گذاری شد.
۲. آل بویه عراق شامل مناطق خوزستان، کرمان و همچنین تصرف بغداد در سال ۳۳۴ و عمان توسط احمد معزالدوله.
۳. آل بویه جبال شامل اصفهان، همدان و ری که تحت حکومت حسن رکن‌الدوله قرار داشت.

ب) قلمرو زمانی:

از به قدرت رسیدن آل بویه در سال ۳۲۲ تا سقوط این دولت در سال ۴۴۸ هجری.

ج) قلمرو موضوعی:

کارکرد هرگونه مراکز علمی موجود در قلمرو فرمانروایان آل بویه.

اهمیت و ضرورت پژوهش

۱. وجود خلأ اطلاعاتی در این برهه از تاریخ ایران.
۲. آل بویه اگرچه به صورت گذرا در صحنه حکومت ایران ظاهر شدند اما نقش قابل توجهی در تحول علمی ایران داشته‌اند و این امر آنها را شایسته بررسی می‌نماید.
۳. بهره‌برداری از تجربیات این دوره از تاریخ ایران به عنوان برنامه عمل.

اهداف پژوهش

۱. شناخت وضعیت علوم و قابلیت‌های علمی در این دوره از تاریخ ایران.
۲. آشنایی با کارکرد نهادها و مؤسسات آموزشی در این دوره.
۳. آشنایی با راهکارها و سیاست‌های فرهنگی اتخاذ شده از سوی دولتمردان این عصر در جهت شکوفایی علمی و تحولات فرهنگی تأثیرگذار بر آن.

کاربردهای پژوهش

بررسی علت و عوامل پیشرفت‌های علمی و فرهنگی در دوره‌هایی از تاریخ ایران می‌تواند به عنوان تجربه و الگویی برای پیشرفت در دوره‌های دیگر تاریخ کارایی داشته باشد. دوره آل بویه از دوره‌های بارز در این زمینه است؛ بخصوص آن که این حکومت اولین حکومت شیعی در ایران است و برنامه‌های علمی و فرهنگی آن می‌تواند راهگشای پیشرفت‌های فرهنگی در ایران دوره اسلامی باشد؛ از جمله در تشکیل قطب‌های علمی و فرهنگی، همکاری میان مراکز آموزشی در سطح کشور و بین‌المللی بخصوص در حوزه علوم انسانی، تشویق روحیه پژوهش، تأکید بر بهره‌مندی از استعدادهای علمی دانشجویان و برخورد فعالانه و نه منفعلانه در برابر دانش سایر ملل.

سؤالات پژوهش

سؤال اصلی:

۱. چرا دولت آل بویه به رشد و پیشرفت مؤسسات و نهادهای علمی توجه می‌نمود؟

سؤالات فرعی:

۲. ادبیات تشیع و تقویت آن در این دوره چگونه بر کارکرد مراکز علمی تأثیرگذار بود؟
۳. طبقه‌بندی علوم چه تأثیری در رونق علمی دوره آل بویه داشت؟

فرضیه‌های پژوهش

۱. به نظر می‌رسد دولتمردان آل بویه برای حفظ موقعیت و جایگاه سیاسی و اجتماعی خود اقدام به حمایت از مراکز علمی و جذب دانشمندان نمودند.
۲. فرض بر این است که روح عقل‌گرای تشیع، محرک شیعیان در گرایش به یادگیری هر نوع دانش از هر مکانی بوده است.
۳. مدعا این است که در دوره آل بویه پیشرفت‌هایی در انواع علوم رخ داده و تمرکز بیشتری بر روی شاخه‌های مختلف علوم انسانی صورت گرفته است.

تعریف مفاهیم

الف) تعریف نظری

۱. رشد: به راه راست شدن، نمو کردن، بالیدن (معین، ۱۳۸۶: ج ۱، ۷۴۵).
۲. پیشرفت: جلو رفتن، ترقی، ارتقاء (همان، ۳۹۴).
۳. مراکز: جمع مرکز، تمرکز و تجمع امور در یک محل خاص یا تجمع گروه در یک محل (همان، ج ۲، ۱۰۷۱).
۴. علم: دانش، یقین کردن، معرفت (همان، ج ۱، ۱۰۹۰). علم درباره دانشی به کار می‌رود که به نحوی منظم به دست آمده و به شیوه صحیح به یکدیگر مرتبط است و از مجموعه‌ای از حقایق کلی تشکیل می‌شود (والش، ۱۳۶۳: ۴۱).

ب) تعریف عملیاتی

در این پژوهش رشد در مفهوم کمی به کار رفته و در ارتباط با افزایش تعداد مراکز علمی و مراجعه‌کنندگان به آن مورد استفاده قرار گرفته است و همچنین پیشرفت در مفهوم کیفی و ارتقاء کیفیت آموزش و کارکرد مراکز علمی مورد نظر می‌باشد.

در پژوهش حاضر علم و دانش مترادف با یکدیگر به کار رفته‌اند و مراکز علمی در مفهوم عام مورد استفاده قرار گرفته است و منظور از آن، کلیه مکان‌هایی می‌باشد که به نحوی کارکرد علمی، آموزشی یا پژوهشی داشته‌اند و یا به هر نحوی محل رفت‌وآمد و تجمع علاقمندان علم و دانش بوده‌اند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای منابع و متون تاریخی دست‌اول و معتبر و در کنار آن متون جغرافیایی، ادبی، تاریخ‌های محلی و ... می‌باشد. ابتدا اطلاعات مورد نظر گردآوری می‌شوند و سپس به طبقه‌بندی یافته‌های علمی و تنظیم داده‌ها می‌پردازیم؛ در ادامه، رابطه علت و معلولی

مؤلفه‌های تأثیرگذار، تبیین و تحلیل می‌شود و فرضیه مورد نظر ارزیابی می‌گردد. دلیل انتخاب این روش این است که جامعه آماری مورد نظر مربوط به گذشته می‌باشد و از طریق مطالعات متون تاریخی و تعمق در یافته‌ها قابلیت بررسی دارد.

در این پژوهش، پس از طبقه‌بندی داده‌ها و تعمق بر روی آنها، رابطه میان مؤلفه‌های اصلی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد تا فرضیه مطرح‌شده ارزیابی شود و نتیجه نهایی پژوهش مشخص گردد.

معرفی و نقد منابع

الف) منابع و متون اصلی

۱. منابع تاریخی

۱-۱. تاریخ‌های عمومی

این کتاب‌ها تاریخ جهان را از آغاز خلقت تا عصر نویسنده روایت نموده‌اند. هدف اغلب مورخان ایرانی دوره اسلامی از آوردن به نگارش اینگونه تاریخ‌ها، تطبیق میان پادشاهان اسطوره‌ای ایران و تاریخ انبیاء با یکدیگر بوده است و تاریخ‌نویسی آنها اغلب رنگ وطن‌پرستی دارد.

۱-۱-۱. کتاب «مروج الذهب و معادن الجواهر» از علی بن حسین مسعودی، تاریخ‌نویس و جغرافی‌دان قرن چهارم هجری که در ۲ جلد منتشر شده است و خلاصه‌ای از کتاب‌الاوسط مسعودی می‌باشد. عنوان اصل کتاب «اخبار الزمان و من اباده الحدثان» بود که در ۳۰ جلد تدوین یافته بود. کتاب مروج‌الذهب شامل داستان‌های تاریخی، قوم‌شناسی و مشاهداتی می‌باشد که نویسنده در مسیر مسافرت خود از مصر تا هند آنها را دیده و در سال ۳۲۲ هجری نگاشته است. کتاب ضمن بیان وقایع و رویدادهای خلفای عباسی در مورد حکومت‌های ایرانی طاهریان، صفاریان و آل بویه مطالبی دارد. اهمیت کتاب در این است که همزمان با روی کار آمدن آل بویه تدوین یافته و زمینه‌های قدرت‌یابی سه برادر بویه را مورد توجه قرار داده است. محور مطالب کتاب، خلافت عباسی می‌باشد.

۱-۱-۲. کتاب‌های «سنی الملوك الارض والانبیاء» اثر حمزه اصفهانی که با عنوان تاریخ پیامبران و پادشاهان ترجمه شده است و کتاب «العیون و الحدایق فی اخبار الحقایق» از نویسنده گمنام. این دو کتاب نیز در کنار تاریخ مسعودی از جمله کتاب‌هایی هستند که همزمان با قدرت‌یابی آل بویه نگاشته شده‌اند. محوریت این کتاب‌ها، بیان رویدادهای سیاسی مرکز خلافت عباسی می‌باشد و درباره حکومت‌های علویان طبرستان و زیاریان که تأثیر مستقیمی در برآمدن آل بویه داشتند، تشریح شده است. این دو کتاب در کنار تاریخ مسعودی، دو سه دهه نخستین حکومت آل بویه را پوشش می‌دهند و به‌طور محدود می‌توان از آنها استفاده نمود.

۱-۱-۳. «مجله التواریخ» از نویسندگان گمنام حدود سال ۵۲۰ هجری که به وسیله ملک الشعراء بهار تصحیح شده است. این کتاب اطلاعات محدود اما مهم درباره خاندان آل بویه دارد. نویسندگان آن احتمالاً اهل اسدآباد همدان و نزدیک به زمان آل بویه بوده است زیرا مطالب قابل توجهی در ارتباط با غرب ایران، اصفهان و نواحی اهواز دارد که تحت تصرف آل بویه بوده‌اند. وی از آثار تاریخی طبری، یعقوبی و حمزه اصفهانی و تاریخ ابوسعید آوی (از وزیران دوره پایانی آل بویه) و کتاب ناپدید شده التاجی بهره برده است. اهمیت کتاب در استفاده از منابعی می‌باشد که در حال حاضر در دسترس نیست و همچنین بهره‌گیری از عبارات قدیم پهلوی از شاخصه‌های آن است. کتاب درباره زنان و فرزندان و امیران آل بویه مطالبی دارد، همچنین رویداد حمله محمود غزنوی به ری و برافتادن آل بویه شاخه ری را بازگو نموده است.

۱-۱-۴. «المنتظم فی التاریخ الملوک و الامم» اثر ابوالفرج عبدالرحمان بن علی بن الجوزی که در ۱۹ جلد به زبان عربی نگاشته شده که جلد‌های ۱۴ تا ۱۶ آن درباره آل بویه است. ابن جوزی وقایع را به روش معمول سایر مورخان، سال به سال ذکر می‌نماید. وی در بحث مربوط به آل بویه، وقایع امرای آل بویه شاخه عراق و رابطه آنها با دستگاه خلافت را محور قرار می‌دهد. جلد ۱۴ حوادث را از سال ۳۵۲ تا هجری به بعد ذکر می‌نماید. این مورخ و فقیه حنبلی مذهب توضیحاتی درباره تاریخ علم از سال ۲۵۷ تا ۵۷۴ هجری آورده است. سبک نگارش المنتظم روزنامه‌ای می‌باشد و از حوادث مختلف، توطئه‌ها، مناظره‌ها، تأسیس مدارس و منازعات مذهبی سخن می‌راند. وی اولین کسی است که مرحله آخر حکومت آل بویه را تدوین نموده است.

۱-۱-۵. «الکامل فی التاریخ» نوشته عزالدین علی بن ابی‌الکرم محمد جزری معروف به ابن‌اثیر (۶۳۰-۵۴۴) که اخبار طبری و بلاذری و مسکویه را مورد استفاده قرار داده و در ذکر وقایع، کامل‌ترین روایت را انتخاب نموده است. امتیاز کتاب، عدم توجه به اختصارنویسی است که در این دوره رایج بوده است. این کتاب به نوعی تاریخ جهان می‌باشد زیرا فقط به حوادث بغداد و خلافت عباسی توجه نداشته بلکه رویدادهای شرق خلافت را نیز در نظر گرفته است. اطلاعات آن بخصوص درباره پایان دولت آل بویه در منابع دیگر، کمتر ذکر شده و بسیار ارزشمند است. گاهی منابعی مانند «تجارب‌الامم» مسکویه در جانب‌داری از بویه‌یان از ذکر مواردی مانند پرداخت باج سالیانه ۱۵۰۰۰۰ دیناری در سال ۳۶۱ هجری توسط رکن‌الدوله و عضدالدوله به سامانیان خودداری نموده‌اند اما ابن‌اثیر از آن خبر می‌دهد. این کتاب حاکم‌محور است. نویسندگان در پایان وقایع هر سال از رویدادهای سیاسی فاصله می‌گیرد و وقایع مربوط به مردم را بازگو می‌کند و وضعیت اقتصادی و اجتماعی مردم، قحطی‌ها و بیماری‌ها و وضعیت کاروان‌های حج و مدعیان پیامبری را با عنوان «یاد چندین رویداد» ذکر می‌نماید. این کتاب در ۱۳ جلد به زبان عربی به چاپ رسیده است. از آنجا که این کتاب در فاصله زمانی بیشتری نسبت به دوره آل بویه تدوین شده است، برای مطالعه دوره آل بویه جزء منابع دست دوم محسوب می‌شود.

۱-۱-۶. «البدایة و النهایة» نیز جزء تاریخ‌های عمومی محسوب می‌شود که توسط عمادالدین اسماعیل بن کثیر دمشقی (۷۷۴-۷۰۸) نگاشته شده است. ویژگی کتاب، صراحت لهجه و مهارت نویسنده در انتخاب و ذکر وقایع مهم به صورت خلاصه می‌باشد. این کتاب به درخواست فرد خاصی نگاشته نشده است و به همین علت، موجب جلب اعتماد خواننده به مطالب آن می‌شود. این منبع نیز جزء منابع دست دوم برای مطالعه تاریخ آل بویه اهمیت دارد.

۱-۲. تاریخ‌های سلسله‌ای

از جمله منابع تاریخ ایران کتاب‌هایی هستند که درباره سلاطین و سلسله‌ها به‌طور مستقل تألیف شده‌اند که غالباً حاوی اطلاعات مفیدی می‌باشند. البته در استفاده از آنها باید همواره از قبول داوری‌های تعصب‌آلود اجتناب نمود چون در بیشتر موارد انگیزه نگارش این نوع تواریخ، امید صله و پاداش یا رفع عقاب بوده است. از آنجا که تاریخ‌های سلسله‌ای از مآخذ و اسناد رسمی و روایت رجال و اشخاص مطلع برخوردارند حاوی اطلاعاتی می‌باشند که در سایر مآخذ عمومی‌تر نمی‌توان به آنها دست یافت.

۱-۲-۱. «التاجی فی اخبار الدولة الدیلمیه» نوشته ابواسحاق ابراهیم بن هلال بن زهرون الصابی به دستور عضدالدوله دیلمی. به دنبال سوء مناسبات عزالدین بختیار با عضدالدوله حاکم مقتدر و توسعه‌طلب بویهی در فارس که با مکتوبات تند و گزنده صابی همراه بود، عضدالدوله پس از پیروزی بر بختیار، صابی را زندانی نمود و تصمیم به قتل او گرفت (به سال ۳۶۷). اما با پادرمیانی از مرگ نجات یافت و در ازای عفو مقرر شد کتابی در مفاخر عضدالدوله و خاندانش تحریر نماید. پس از تألیف کتاب بود که از زندان آزاد شد. این کتاب در مورد چگونگی ظهور دیلمیان در عرصه سیاسی و اصل و نسب آل بویه و زیاریان و برخی درگیری‌های آنان با یکدیگر اطلاعاتی ارائه می‌نماید. مطالب کتاب برای ابتدای قدرت‌یابی آل بویه بی‌نظیر است. اصل این کتاب در دسترس نمی‌باشد.

۱-۲-۲. کتاب «تجارب الامم و تعاقب الهمم» تألیف ابوعلی مسکویه رازی (۴۲۱-۳۲۰ ق). این کتاب دارای ۶ جلد است که جلدهای پنجم و ششم آن مربوط به آل بویه می‌باشند. نویسنده اهل حکمت است و حوادث را به دیده انتقادی نگریسته و بنا به اقرار خویش، گزینشی عمل نموده و از آوردن ادعاهای افسانه‌ای و حوادثی که ارزش علمی ندارد خودداری کرده است. شهرت مسکویه به سبب همین تاریخ تجربی است. این کتاب اگرچه تنوع موضوعی ندارد اما روحیه کنجکاوی مؤلف موجب گردیده است که به بررسی جزئیات و موشکافی رویدادها توجه نماید و بیشتر به تبیین و تفسیر حوادث اهمیت دهد تا به نقل روایت. او خازن کتابخانه ابن‌عمید در ری و همچنین کتابخانه عضدالدوله در شیراز بوده و از کتاب‌های آنها استفاده نموده است. نگارش کتاب در فاصله ۳۶۹-۳۴۰ هجری انجام شده است. در مقایسه این کتاب با الکامل ابن‌اثیر باید گفت اگرچه کتاب تجارب‌الامم تنوع موضوعی الکامل را ندارد اما موشکافی‌های علمی مسکویه در موضوعات مشابه چند برابر ابن‌اثیر است، با این همه مسکویه در تجارب‌الامم برخی مطالب را به جای خودش حواله داده اما آن را مطرح ننموده است و یا مثلاً عنوان

دستگیری ابوالفتح بن عمید را می‌بینیم اما گزارشی را پیدا نمی‌کنیم؛ همچنین برخی از نوشته‌های مسکویه جای تأمل دارد، مانند ارائه تصاویر منفی از عزالدوله و وزیرش ابن‌بقیه و جانب‌داری‌های او از عضدالدوله که دقت در استفاده از مطالب کتاب را ضرورت می‌دهد.

۱-۲-۳. «ذیل تجارب‌الامم» نوشته ابوشجاع محمد بن حسین بن عبدالله رودراوری (م ۴۴۸). او از رودراور همدان است. وزیر مقتدی عباسی در سال ۴۸۴-۴۷۶ هجری پس از مطالعه تجارب‌الامم تصمیم گرفت رویدادها را از سال ۳۸۹-۳۶۹ هجری که مسکویه نتوانسته بود بنگارد به همان سبک بینابین درازنویسی و اختصار بیش از حد، به رشته تحریر درآورد. نویسنده دانش و ارتباطاتی که مسکویه در نگارش کتاب از آن بهره برده را نداشته و در کتاب از سلجوقیان و عباسیان جانب‌داری نموده است.

۱-۲-۴. «تاریخ یمینی» اثر ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی که حوادث پایان سامانیان و اوایل دوره غزنویان را در بر دارد. عتبی در این کتاب آزادانه از آنچه از یک مورخ درباری انتظار می‌رود قلم زده است؛ وی صفات خدایی را در حق سلطان، ساری و جاری و وظیفه مردم را اطاعت از او می‌داند. اگرچه کتاب به اخبار یمین‌الدوله محمود اختصاص دارد، لیکن مطالبی در احوال سیمجوریان، سامانیان، آل بویه، آل زیار، غوریان، امرای خوارزم، غرjestان و سیستان اطلاعاتی ارائه نموده و از ذکر مسائل مذهبی، اجتماعی، آداب و رسوم و طرز تفکر مردم ایران در قرن چهارم و پنجم نیز غافل نبوده است. می‌توان گفت که شرح بسیاری از حوادث سال‌های ۴۱۲-۳۶۵ هجری را فقط در این کتاب می‌توان یافت. این کتاب از منابع مورد استفاده ابن‌اثیر می‌باشد. ترجمه فارسی آن توسط ابوشرف جرفاذقانی انجام شده است.

۱-۲-۵. «تاریخ بیهقی» (تاریخ مسعودی) اثر ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی. آنچه امروز از این کتاب در دست است تاریخ سلطنت مسعود غزنوی می‌باشد. مؤلف در نگارش کتاب، حوادث و زندگی درباری و جنگ و صلح سلاطین را مورد توجه قرار می‌دهد و اطلاعاتی درباره تاریخ صفاریان، سامانیان، آل بویه و آل زیار و اوایل سلجوقیان ارائه می‌نماید. اطلاعات کتاب درباره آل بویه اندک اما مهم است؛ بخصوص در رویدادهای مربوط به ایران مرکزی و شهرهای ری و اصفهان، منابع اقتصادی و موقعیت سوق‌الجیشی آنها. بیهقی علاوه بر گزارش جزئیات حوادث، صحنه‌های وقوع آنها را هم توصیف نموده است.

۱-۲-۶. «تکلمه تاریخ طبری» نوشته عبدالملک همدانی (م ۵۲۱). نویسنده حوادث را از سال ۲۸۶ آغاز و تا سال ۴۸۷ هجری به اتمام می‌رساند. در بعضی از قسمت‌های کتاب چندین سال از قلم افتاده است. مطالب او در مقایسه با تجارب‌الامم مسکویه بسیار مختصر می‌باشد.

۱-۳. تاریخ‌های محلی

این کتاب‌ها به تاریخ و شرح ویژگی‌های مردم یک واحد جغرافیایی خاص (روستا، شهر، ایالت، استان و یا سرزمین‌های گوناگون) می‌پردازند.

۱-۳-۱. «تاریخ قم» نوشته حسن بن محمد بن حسن قمی از عالمان شیعه که در سال ۳۷۸ هجری نگاشته شده است. کتاب گزارش‌های دقیقی از امور مالی و کشاورزی شهرهای ایران مرکزی و قم در نزدیکی شهر ری (از مراکز سه‌گانه آل بویه) دارد. کتاب در نیمه اول حکومت آل بویه همزمان با حکومت رکن‌الدوله در جبال (۳۶۶-۳۲۵) با حمایت صاحب‌بن‌عباد نگاشته شده است. قمی برادر کارگزار قم بود و به انواع مسائل اقتصادی، اجتماعی، منابع و کتب مختلف، اسناد و مدارک مالی و کشاورزی دسترسی داشت. نویسنده تعاملات حکومت‌های محلی و بزرگان شهرها با حکومت مرکزی آل بویه را توضیح می‌دهد. جلد دوم این کتاب در دسترس نیست و چون نویسنده مورد حمایت حکومت آل بویه قرار داشته است مطالب کتاب باید با سایر منابع مقایسه شود.

۲-۳-۱. «محاسن اصفهان» نوشته مفضل بن سعد مافروخی اصفهانی (زنده به سال ۴۸۵) که در وصف تاریخ، جغرافیا و ویژگی‌های فرهنگی اصفهان نگاشته شده است. در این کتاب از آل بویه شاخه جبال، احوال و آثار صاحب‌بن‌عباد، احوال مؤیدالدوله، ابنیه و مراکز علمی اصفهان یاد می‌شود.

۳-۳-۱. «فارس‌نامه» ابن بلخی. این کتاب از قدیمی‌ترین آثار در تاریخ‌های محلی می‌باشد. ابن بلخی در کنار جدش که در سال ۴۹۲ هجری از سوی رکن‌الدوله خمار تگین امیر سلجوقی، مستوفی‌گری ایالت فارس را برعهده داشت، تربیت شد. وی با دربار محمد بن ملک‌شاه سلجوقی روابط نزدیکی داشت و برای آگاهی این شاه از وضعیت ایالت مهم فارس، این کتاب را در حدود سال ۵۱۰ هجری نوشت. ابن بلخی مطالب کتابش را از یک اثر واحد برنگرفته و فقط به گفته گذشتگان نیز اکتفا نکرده؛ بلکه تلاش نموده است تا خود نیز دیده‌ها و شنیده‌هایش را در کتاب بیاورد. در نتیجه، پاره‌ای از اطلاعات موجود در فارس‌نامه کاملاً دست‌اول و خاص و منحصر به فرد است که در هیچ اثر دیگر مشاهده نمی‌شود. در بخش اول، علاقه مؤلف به فارس و مردمان آن بیان می‌گردد، بخش دوم تاریخی می‌باشد و سلاطین ایران باستان و گشودن فارس به وسیله مسلمانان را مطرح می‌نماید. بخش سوم کتاب به ویژگی‌های جغرافیایی فارس و مناطق مختلف آن اختصاص دارد و بخش آخر مربوط به وضعیت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی فارس می‌باشد. اهمیت کتاب در این است که در تاریخی بسیار نزدیک به سقوط بویه‌یان فارس (سال ۴۴۸) نگاشته شده است و اطلاعات ارزشمندی را ارائه می‌نماید.

۴-۳-۱. از دیگر تاریخ‌های محلی، «تاریخ طبرستان» می‌باشد که به وسیله بهاء‌الدین محمد بن حسین (ابن اسفندیار) در حدود سال ۶۱۳ هجری تألیف شده است. موضوع کتاب درباره اکابر، ملوک، علما، حکما، شعرا، اهل نجوم و دانشمندان محلی این خطه از سرزمین ایران می‌باشد. کتاب در چهار بخش تنظیم شده است و درباره بنیاد طبرستان، خاندان وشمگیر و آل بویه اطلاعاتی دارد که هم اکنون در اختیار نیست. بخش‌های دیگر درباره باوندیان می‌باشد. قرار دادن نامه تنسر در آغاز کتاب به منظور پیوند دادن تاریخ طبرستان به تاریخ ایران باستان است. بخش دوم کتاب، الحاقی می‌باشد که بعدها

تکمیل شده است. نسخه کامل این کتاب به اهتمام عباس اقبال در سال ۱۳۲۰ در دو جلد به چاپ رسید. این کتاب جزء منابع دست دوم در مطالعه تاریخ آل بویه اهمیت دارد.

۱-۳-۵. «تاریخ طبرستان، رویان و مازندران» نوشته سیدظهیرالدین مرعشی به کوشش محمدحسین تسبیحی. این کتاب به نام کارکیامیرزاعلی از امرای خاندان کیاییان (۸۹۴-۸۸۳) نوشته شده است. کتاب تلفیقی از تاریخ طبرستان علی بن جمال الدین رویانی و تاریخ رویان اولیاءالله آملی می باشد و مؤلف دو فصل بر آن افزوده است. وی عبارات آملی را عیناً نقل می نماید و خود نیز به آن اعتراف دارد. فصل اول کتاب، جغرافیای تاریخی منطقه و فصول بعدی آن، تاریخ این سرزمین از کیومرث تا کارکیاسلطان محمد دوم است؛ همچنین حکومت های محلی باوندیان، زیدیان، زیاریان، قاروندان، بادوسپانیان و آل بویه را در بر دارد چون مؤلف از دیوانیان بوده به اسناد سیاسی دسترسی داشته است. در این کتاب رویدادهای مناطق هم جوار که به نوعی بر تاریخ این منطقه اثرگذار بوده اند نیز آورده شده است. مرعشی هرگاه مطلبی را مبهم یافته و قادر به روشن کردن آن نبوده جملات «والله اعلم الصواب» یا «العهد علی الراوی» را آورده است.

۲. منابع جغرافیایی

این منابع آگاهی هایی در مورد جغرافیای تاریخی سرزمین های گوناگون دارند و بستر مکانی رویدادها را مشخص می کنند.

۱-۲. «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم» نویسنده شمس الدین مقدسی و ترجمه علینقی منزوی. این کتاب سفرنامه ای است در جغرافیای تاریخی سرزمین های اسلامی و نواحی آن که در اواخر قرن چهارم نگاشته شده است. مقدسی علاوه بر استفاده از اطلاعات پیشینیان و آگاهان، آنچه که در طی سفر و اقامت در سرزمین های مختلف دیده را ثبت نموده است. کتاب اطلاعات مهمی در زمینه های مختلف دارد که از نظر همزمان بودن با اوج قدرت آل بویه ارزشمند می باشد. اقدامات سیاسی، اقتصادی و عمرانی که در این دوره صورت گرفته است می تواند فراز و فرودهای حکومت آل بویه را مشخص سازد.

۲-۲. «المسالک و الممالک» اثر ابواسحاق ابراهیم اصطخری ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری به کوشش ایرج افشار. این کتاب در قرن چهارم تدوین شده است و از نظر همزمان بودن با دوره حکومتی آل بویه اهمیت دارد. کتاب ویژگی های جغرافیایی قلمرو آل بویه، محصولات و راه های بازرگانی، منابع انسانی و شیوه اداره برخی از مناطق فارس را بررسی نموده است. دخویه اعتقاد دارد که این کتاب بین سال های ۳۲۱-۳۱۸ هجری و در زمان حیات ابوزید بلخی تألیف شده و اصطخری مشاهدات و مسموعات خود و مطالب دیگری را به آن افزوده و آن را به صورت کتابی مستقل درآورده است.

۳-۲. همچنین کتاب هایی مانند صورة الارض (سفرنامه ابن حوقل) نوشته ابوالقاسم محمد بن حوقل که در فاصله سال های ۳۵۹-۳۳۱ هجری نگاشته شده و حدود العالم (نویسنده گمنام) که در سال ۳۷۲

هجری تدوین گردیده است. این دو کتاب اطلاعات قابل توجهی را درباره محصولات کشاورزی، تجارت، آداب و رسوم و عقاید شهرها و نواحی مختلف قلمرو آل بویه ارائه می‌نمایند.

۳. کتاب‌های علمی، ادبی و دایرةالمعارفی

۱-۳. «مفاتیح‌العلوم» نوشته ابوعبدالله محمد بن احمد بن یوسف خوارزمی. وی از دانشمندان دوره سامانی (۳۷۲-۲۶۷) بود که این کتاب را تألیف و به عتبی وزیر نوح دوم اهدا نمود. این کتاب از مهم‌ترین و کامل‌ترین دانشنامه‌هایی است که علوم گوناگون زمان در آن طبقه‌بندی گردیده و اصطلاحات هر یک از آنها شرح داده شده است. این کتاب به وسیله حسین خدیو جم ترجمه شده است.

۲-۳. از دیگر کتاب‌های این حیطه، کتاب «الفهرست» ابن ندیم می‌باشد که هم در حوزه معجم‌ها و هم در حوزه دایرةالمعارف‌ها قرار دارد.

۴. معجم‌ها و زندگینامه‌ها

۱-۴. کتاب «یتیمۃ الدهر فی محاسن اهل العصر» نوشته ابومنصور ثعالبی که در سال ۳۸۴ هجری درباره احوال و گزیده آثار شاعران معاصر نویسنده در عصر بویه و به زبان عربی تدوین گردیده است. این کتاب اطلاعات ارزشمندی پیرامون محافل شعر و ادب در بغداد ارائه می‌دهد.

۲-۴. همچنین «الفهرست» ابن ندیم نیز تعداد زیادی از ادبا و دانشمندان زمان آل بویه را معرفی می‌نماید. این کتاب در سال ۳۷۷ هجری در ده بخش تدوین گردیده است و به معرفی نویسندگان و آثار آنها و نقد و بررسی تألیفات این عصر می‌پردازد و اطلاعاتی درباره نهضت ترجمه و متکلمان معتزله و فلاسفه ارائه می‌نماید.

۳-۴. «معجم‌الادبا» اثر یاقوت حموی (۶۲۴-۵۷۴) که به «ارشاد الاریب فی معرفة الادیب» نیز معروف است. یاقوت این کتاب را درباره دانشمندان، لغت‌شناسان، علما، وراقان معروف و اهل علم و ادب نگاشته است.

۴-۴. «فردوس المرشديه فی اسرار الصمدیه» نوشته محمود بن عثمان به شرح احوال ابواسحاق کازرونی (۴۲۵-۳۵۲) از مشایخ صوفیه این عصر اختصاص دارد و درباره اوضاع اجتماعی و مذهبی فارس در زمان آل بویه اطلاعاتی ارائه می‌نماید. این کتاب در سال ۸۲۳ هجری نگاشته شده است.